

ПАРТІЙНО-ІДЕОЛОГІЧНЕ КЕРІВНИЦТВО РАДЯНСЬКОЮ СИСТЕМОЮ ПОЛІТИЧНОЇ ЦЕНЗУРИ (1922 — 1933 РР.)

Тетяна СТОЯН (Київ)

У роботі досліджується проблема впливу партійного апарату на систему радянської політичної цензури у 20 - 30-х роках ХХ століття.

The work investigates the influence of the party apparatus on the system of Soviet political censorship in 20th – 30th of XX century.

Сучасна історіографія проблем становлення та функціонування системи радянської політичної цензури визнала основним ініціатором її створення партійні органи [1]. Опубліковані архівні документи й матеріали також засвідчують історичний факт безпосередньої участі політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК ВКП (б) у формуванні організаційної структури, штату, повноважень і завдань партійно-державної системи цензури.

Функції доголовлітвської цензури, тобто до 6 червня 1922 р., коли виникло Головне управління у справах літератури і видавництв (Головліт), виконували політвідділи при видавництвах – фактично партійні структури. Політичне керівництво звертало особливу увагу на необхідність ідеологічного впливу стосовно розвитку радянського мистецтва. Так, 30 червня 1922 р. Л.Д. Троцький надіслав членам політбюро ЦК РКП(б) записку про молодих поетів, художників, письменників з вимогою взяти їх на облік "Головним Цензорним Управлінням", тобто Головлітом, щоб на кожного з них було "досє" [2]. Він радив органам цензури запроваджувати "педагогічний нахил", виховуючи лояльних до радянської влади митців, а також "...виявляти нещадність стосовно тих художньо-літературних угруповань, які є фактичним центром меншовицько-есерівських елементів" [3]. Також категоричною була настанова досить впливового члена політбюро ЦК РКП(б) Троцького. Партійні органи контролювали роботу Головліту. 8 листопада 1922 р. РКП(б) звернув увагу Головліту на те, що в "...установі повинні працювати переважно члени РКП, заміщуючи безпартійних членами РКП" [4]. В "Інструкції" Головліту його місцевим органам від 29 листопада 1922 р. підкреслювалося, що він "...організований з ініціативи ЦК РКП", а "...досвід цензурного впливу висуває два основних шляхи цензурної політики": адміністративне і судове переслідування (закриття видавництв, видань, зменшення накладу, штраф); "вдалий ідеологічний вплив, вплив на редакцію". "Цензурну політику", яка згадується в інструкції, визначав вищий партійний орган – політбюро. Політвідділи при видавництвах, а також Головне управління політичної освіти (Головполітосвіта) виконували функції

партійної цензури. Так, у грудні 1923 р. Н.К. Крупська, яка очолювала Головополітосвіту, пропонувала створити комісію з представників відділів народної освіти, місцевих органів Головліту та Державного політичного управління для масового вилучення "контрреволюційної літератури" [5].

Партійне керівництво органами цензури забезпечувалося відповідними структурними підрозділами ЦК РКП – ВКП(б). Повсякденними питаннями політико-ідеологічного контролю у 20-х рр. займалися відділ агітації та пропаганди ЦК РКП(б) (Агітпроп), а також відділ преси (1924 – 1928 рр.). Агітпроп очолювали Є.О. Преображенський (квітень – червень 1920 р.), Л.С. Сосновський (жовтень 1921 – травень 1922 р.), А.С. Бубнов (1922 – лютий 1924 р.) [6]. Їхніми заступниками були Я.О. Яковлев, М.М. Попов, О.К. Аболін, С.М. Діманштейн, які впливали на розвиток освіти, науки, культури, національної політики не лише в РСФР, а також в Україні.

Питання оперативного реагування органів цензури обговорювалися на засіданнях політбюро. Так, 22 травня 1922 р. Ф.Е. Дзержинський просив секретаря оргбюро ЦК Й. Сталіна поставити до порядку денного питання стосовно обов'язкового перегляду членами політбюро некоммуністичних видань та книг [7]. До обговорення подібних справ долучалися Сталін, Ленін, Г. Зінов'єв, Л. Троцький, особливо діяльності видавництва, їхнього закриття. Поточними питаннями цензури займався завідуючий політвідділом Держвидаву М. Мещеряков [8], котрий очолював одночасно редколегію держвидаву та Головне управління у справах друку. 25 червня 1922 р. Л. Троцький просив Мещерякова та секретаріат ЦК звернути увагу цензури на літературу, літературну критику та видавництва [9]. Документи свідчать, що Троцький і Сталін виявляли особливу активність стосовно посилення ідеологічного контролю за діяльністю видавництв, газет, особливо ліберального спрямування.

Друга половина 20-х рр. вирізнялася розширенням структури та посиленням ідеологічного нагляду цензури за розвитком культури. Політичними кураторами державних органів цензури були Агітпроп та відділ друку ЦК ВКП(б). Відділ друку спочатку очолив Я.А. Яковлев (1924), а згодом його керівниками були С.М. Канатчиков, І.М. Варейкіс (1924 – 1926), С.І. Гусєв (1926 – 1928). Відділ мав книжково-журнальний підвідділ, газетний, відділ робітничої, селянської та спеціальної преси, а також національної преси [10]. 18 грудня 1924 р. начальник Головліту РСФРР П.І. Лебедев-Полянський [11] інформував наркома освіти А.В. Луначарського про те, що "...представник Відділу друку ЦК РКП бере досить дієву участь у справах Головліту" [12]. Принципові питання Головліт завжди узгоджував з відділом друку ЦК РКП(б), надсилав щоденно звіти, готував доповідні

записки, а також річні звіти про цензурну діяльність. Начальник Головліту виявляв особливу відданість політико-ідеологічним принципам радянської системи цензури. Так, 10 червня 1924 р., незважаючи на рішення політбюро від 10 квітня про безперешкодне перевезення з Берліна в СРСР журналу "Беседа", редактором якого був М. Горький, Лебедев-Полянський просив скасувати таке рішення, позаяк журнал буде "...сприяти поліпшенню стану каси ЦК меншовиків, та власне журнал має неприємний ідеологічний нахил, теософсько-містичний; на його сторінках друкують статті наші відверті вороги і рекламується вся білогвардійська і меншовицька література" [13]. Начальник Головліту, будучи істориком літератури і літературним критиком, знав про еміграційні видання, але партійне керівництво дбало про повернення М. Горького в СРСР.

Зміст постанов політбюро ЦК РКП(б), ухвалених протягом 1924 – 1925 рр., свідчить про безпосереднє партійне керівництво ідеологічною цензурою в СРСР. На його засіданнях розв'язували питання про повернення в країну відомих діячів культури, про друковані видання, про дозвіл та заборону п'єс, художніх творів, про виставки, про ставлення партії до пролетарських письменників, про кадровий склад журналів, про рецензентів-партійців при періодичних виданнях, про зміст літературної критики. Так, 25 вересня 1924 р. політбюро доручило секретаріату ЦК РКП(б) змінити склад Реперткому Наркомосу РСФРР, а 2 жовтня визнало "...недоцільним видання журналу "Література і критика" [14]. Літературно-видавничими питаннями займався відділ друку ЦК партії. Формулювання "затримати подальше розповсюдження", "звернути увагу редакції", "запропонувати редакції", "дозволити", "відкласти", "доручити", "визнати необхідним", "заборону п'єси скасувати", "відхилити пропозицію", які були характерні для постанов політбюро, секретаріату ЦК РКП(б) першої половини 20-х рр., віддзеркалюють директивний принцип функціонування політико-ідеологічного контролю за літературою, культурою.

Вищий партійний орган формував політичні принципи розвитку літератури та літературної критики. 18 червня 1925 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило постанову "Про політику партії в галузі художньої літератури", над якою працювала колегія на чолі з М.І. Бухаріним. Вона стала програмою боротьби з "антиреволюційними елементами" та "ідеологією нової буржуазії" [15]. Підкреслювалося, що партія "керує літературою загалом", але водночас "...неприпустима декретом або партійною постановою легалізована монополія на літературно-видавничу справу будь-якої групи чи літературної організації" [16]. 3 лютого 1926 р., скориставшись цією постановою, група художників звернулася до члена політбюро ЦК ВКП(б) Сталіна з проханням,

щоб "...нормальна лінія художньої політики в галузі образотворчого мистецтва отримала ясне формулювання у вигляді партійної керівної директиви за аналогією резолюції з питання про художню літературу" [17]. Вони висловилися проти монополії "революційного мистецтва", яку здійснювала Асоціація Художників Революційної Росії (АХРР).

Партійні постанови, особливо політбюро ЦК ВКП(б), мали силу політичного закону, тобто були обов'язковими до виконання відповідними державними органами – Головлітом та його місцевими структурами. Так, 13 травня 1926 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову про вилучення п'ятого числа журналу "Новый мир", у якому було опубліковано повість Б. Пільняка, яка виявилася "...злісним, контрреволюційним і брехливим випадом проти ЦК і партії" [18]. За друк цього твору одержали догану А.В. Луначарський та І.І. Скворцов-Степанов. Політбюро створювало комісію для редагування творів Л.М. Толстого, про видання їхнього повного зібрання під "...політичним наглядом державної редакційної комісії", про заборону сценізації деяких п'єс М. Булгакова, про позбавлення Ф. Шаляпіна звання народного артиста.

Політбюро заслуховувало звіт та розглядало доповідні записки Головліту. Така форма роботи свідчила про стосунки державного цензурного органу з партійними структурами. 7 березня 1927 р. оргбюро ЦК ВКП(б) одержало доповідну записку Лебедева-Полянського, яка розкривала організаційні форми, принципи, методи, завдання головлітівської цензури. Він зазначив, що вона не пропускає літературу, яка "...спрямована проти радянського будівництва", керуючись не лише раднаркомівськими, а передусім "...окремими директивами оргбюро і Політбюро ЦК ВКП(б)" [19]. Суть партійних директив, на думку головного цензора, полягала у формуванні єдиної ідеологічної лінії стосовно діяльності органів цензури.

В Україні партійне керівництво цензурою забезпечували два структурних підрозділи ЦК КП(б)У – агітаційно-пропагандистський (Агітпроп) та відділ друку. В листопаді 1928 р. їх об'єднали в один відділ – агітації, пропаганди і друку [20], одним із керівників якого був А.А. Хвиля. Республіканська парторганізація залежала від політбюро ЦК ВКП(б), особливо протягом 1925 – 1928 рр., коли на неї тиснув Л.М. Каганович, призначений генеральним секретарем ЦК КП(б)У.

Уніфікація організаційних форм, ідеологічних структур свідчила про концентрацію політичного впливу партії на суспільство. Відділ агітації, пропаганди та друку ЦК ВКП(б), котрий мав сектори – пропагандистський, національний, газетний, художньої літератури і мистецтв, агітації і масової роботи, очолювали протягом 1928 – 1930 рр. О.І. Криницький, О.І. Стецький,

П.М. Керженцев, С.Б. Ингулов, С.М. Діманштейн [21]. Вони уособлювали номенклатуру органів політичної цензури, впливали на розвиток літератури і мистецтва. Так, С.Б. Ингулов очолював газетний сектор цього відділу, займався перевіркою сатиричних журналів, призначав редакторів, "...відданих радянській владі художників і літераторів". Він у 30-х рр. керував Головлітом України.

Агітпропвідділ виконував доручення політбюро: забороняв видання художньо-літературних творів, призначав рецензентів, оголошував догану редакторам, звільняв їх з роботи. Його посадовці розробляли тактику цькування відомих діячів культури, ідеологічного тиску на них. Так, у грудні 1928 р. "несподівано" з'явився лист до Сталіна від об'єднання "Пролетарський театр", спрямований проти М. Булгакова, його п'єс ("Бег", "Дні Турбіних"), які демонструвалися на театральних сценах Москви. Твори письменника вважалися "антирадянськими", але, незважаючи на їхню заборону "нашою цензурою", вони виходили на суд глядача. Драматурги, які підписали листа Сталіну, обурювалися з того, що "...всі інші автори (у тому числі комуністи) підлеглі контролю реперткому", а "...органи пролетарського контролю над театром фактично безсилі по відношенню до таких авторів, як Булгаков" [22]. 6 січня 1929 р. заступник завідуючого агітпропвідділу ЦК ВКП(б) П.М. Керженцев розвинув тему політичної критики творів М. Булгакова, особливо п'єси "Бег". Простежується ідеологічний зв'язок між листом драматургів, тобто "театральної громадськості", і партійним керівництвом. Оцінки Керженцева – "політична тенденційність", "політична концепція", "класова суть білогвардійського руху" – свідчила про звичний для партійного цензора стиль, для якого булгаківська п'єса була прагненням "...реабілітувати і звеличити художніми прийомами і методами театру вождів та учасників білого руху і викликати до них симпатії і співчуття глядачів" [23]. 30 січня 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б), спираючись на рішення комісії, яку очолював К.Є. Ворошилов та Л.М. Каганович, визнало "...недоцільним постановку п'єси в театрі" [24]. Заборона торкнулася також і п'єси "Дні Турбіних". 12 лютого 1929 р. А.В. Луначарський звернувся з листом до Сталіна, у якому назвав три органи, які забороняли п'єсу: Головрепертком, політбюро ЦК ВКП(б) і Агітпроп. Він не заперечував постанови політбюро, але обурювався з того, що Агітпроп в особі П.М. Керженцева критикував позицію Наркомосу. Зокрема, нарком освіти Луначарський пригадав статтю Керженцева "До приїзду українських письменників", яку помістила газета "Правда". "Дехто ще не звільнився від великодержавного шовінізму і зверхньо споглядає на культуру України, Білорусії, Грузії тощо. І ми не робимо всього, – наголошував Керженцев, – щоб позбутися припущених

помилку. Наш найбільший театр (МХАТ) продовжує ставити п'єсу, яка спотворює український революційний рух і принижує українців. І керівник театру, і НКОС РСФРР не відчують, якої шкоди цим завдають взаєминам з Україною" [25]. Між політбюро та Агітпропом не було конфлікту повноважень, позаяк Керженцев виконував його генеральну лінію, хоч і дуже запопадливо.

Стаття Керженцева, опублікована в газеті "Правда", з'явилася не випадково, яка передувала зустрічі Сталіна з українськими літераторами 12 лютого 1929 р. Вона відбулася в ЦК ВКП(б), роботою якої керував Л.М. Каганович. На бесіду з вождем приїхали начальник Головного управління України О. Петренко-Левченко, керівники Всеукраїнської спілки пролетарських письменників І.Ю. Кулик, І.К. Микитенко, А. Десняк (О.І. Руденко), О. Вишня. Їх представляв керівник Агітпропу ЦК КП(б)У А.А. Хвиля, котрий згодом опублікував статтю в журналі "Критика" з фрагментами промови Сталіна, тому мав попередження від Керженцева за публікацію думок вождя без дозволу вищого партійного керівництва [26]. Розмова Сталіна з делегацією українських письменників мала профілактично-настановчий характер. Він висловив тезу про розвиток національної культури на фоні "загального соціалістичного змісту", говорив про підґрунтя в усьому світі "не російської, а міжнародної мови", про "соціалістичну культуру", про підняття культури України лише на основі української мови, про відмінність форми і змісту національної культури. "Від форми страшно багато залежить, без неї ніякого змісту не буває, – наголосив Сталін. – Форма – національна, зміст – соціалістичний. Це не означає, що кожний літератор повинен стати соціалістом, марксистом тощо. Це не обов'язково. Це означає, що в літературі, позаяк мова іде про літературу, мають з'явитися нові герої" [27]. Сталін позитивно відгукнувся про В. Іванова та Б. Лавреньова, твори яких ("Бронепоезд", "Розлом") "принесли значно більше користі, ніж 10–20 чи 100 комуністів-письменників" [28]. Аналізуючи п'єсу М. Булгакова "Дні Турбіних", Сталін назвав її демонстрацією непереможності "сил більшовизму". Декілька його теоретичних зауважень стосувалися питання про недоцільність перенесення політичних оцінок "праві" чи "ліві" на літературний процес. Для літератури він запропонував інші "мірки": "пролетарська" – "непролетарська", "революційна" – "нереволюційна", "антирадянська". Завершуючи виступ, Сталін зазначив, що поділ літератури для робітників російською, а для селян – українською мовами – це "свідома або несвідома махінація". Перспектива української літератури, на його переконання, саме в гармонійності цих явищ, оскільки місто буде поповнюватися за рахунок села.

Наприкінці 20-х рр. політбюро ЦК ВКП(б) визначило основні принципи розвитку літератури, образотворчого мистецтва, довело їх до кожного цензурного комітету. 11 січня 1929 р. секретаріат ЦК ВКП(б) видав постанову "Про керівні кадри робітників кінематографії", якою зобов'язав усунути неузгодженість художньо-ідеологічного керівництва між Головреперткомом і кіноорганізаціями. "Завдання партії, – наголошувалося в постанові, – всебічно посилити керівництво роботою кіноорганізацій і, забезпечуючи ідеологічну витриманість кінопродукції, рішуче боротися із спробами пристосування радянського кіно до ідеології непролетарських прошарків". 28 березня 1930 р. голова Ради у справах мистецтв і літератури Ф. Кон звітував про наслідки "...чистки екрана від ідеологічно недоброякісної продукції", яку здійснював Головрепертком, знявши з прокату половину кінокартин – 400 назв [29]. Головрепертком, здійснюючи "заборонну політику", не допускав "ідеологічно невитриманої продукції". Його вимоги стосувалися і музики, не допускаючи демонстрації "...антихудожніх, політично сумнівних та ідеологічно шкідливих творів" [30].

Сталінська модель соціалістичної реконструкції, тобто одночасне здійснення масової колективізації та форсованої індустріалізації, яка супроводжувалася жорсткими репресіями та загостренням так званої класової боротьби, зумовила посилення ідеологічного нагляду за суспільством. Відбулася відповідна перебудова центрального партійного апарату. Так, відділ агітації, пропаганди і друку зазнав структурної реорганізації: було створено відділи культури і пропаганди та агітації і масових кампаній, які діяли до 1934 р. [31] Подібні зміни відбулися в апараті ЦК КП(б)У, у якому діяли відділ агітації та масових кампаній і культурно-пропагандистський відділ. Така структура зберігалася і в 1932 р., коли виникли області. Культурпроп мав сектори: пропаганди ленінізму та політики партії; викладання ленінізму у вузах; народної освіти і науки; газетно-журнальний; культурної роботи; мистецтва; партійних посібників [32]. Його функції і методи роботи свідчили про зміцнення політичної цензури в Україні, якою переймався ЦК КП(б)У.

На початку 30-х рр. відбулася реорганізація системи головлітівської цензури, хоча структурно вона залишалася в наркомосах республік, але посилювалися функції, особливо карально-репресивна. Значно зросли вимоги до політредакторів по лінії політико-ідеологічної роботи. Від них вимагали здатності "...користуватися марксистсько-ленінською методологією" [33]. У січні 1931 р. Головліт скликав нараду керівників республіканських Головлітів, на якій обговорювали питання про політико-ідеологічний контроль за літературою у період реконструкції. Виступаючи на нараді,

начальник Головліту П.І. Лебедев-Полянський критикував М. Булгакова, О. Чаянова, М. Кондратьєва, закликав присутніх політредакторів звернути особливу увагу на "літературний фронт", на ідеологічну пильність. "Якщо до останнього часу, – підкреслив він, – ми були переважно органами каральними, своєрідним ГПУ в літературі, то тепер відбувається поворот в іншу сторону [34]. Вичерпна і дуже лаконічна оцінка діяльності Головліту.

Політико-ідеологічний контроль, ініційований партійним керівництвом, стосувався усіх галузей культури, освіти, науки. "ЦК партії зобов'язав Головліт, – наголошував на січневій нараді 1931 р. П.І. Лебедев-Полянський, – щоб він не лише слідкував за книгами, які виходять, але і виявляв усі ті тенденції, які визрівають в окремих галузях літератури, щоб він міг знати про небезпеку, що назріває" [35]. Головлітівська цензура, керована вищими партійними інстанціями, дійсно була "ГПУ в літературі", а також в кінематографії. Карально-репресивний стиль політичної цензури не змінився, коли в червні 1931 р. Головліт очолив Б.М. Волін [36]. "Партія і уряд, – наголошував він 6 липня 1931 р. в одному із циркулярів, – останнім часом видали низку важливих рішень і постанов з питання про посилення політконтролю за періодичною і неперіодичною пресою, яка видається. Ці постанови встановлюють партійну та кримінальну відповідальність за пропуск до друку антирадянських видань або матеріалів, які спотворюють радянську дійсність, а також за друк відомостей, що мають таємний характер" [37]. За його керівництва посилювався партійний вплив на структури Головліту, широко практикувалося "висуванство", тобто призначення комуністів-редакторів, зміцнився "громадсько-партійний контроль" за друківаними виданнями. До нього зверталися як до "начальника Головліту СРСР", хоча такої структури не існувало, але вплив ВКП(б) та уніфікація функцій політико-ідеологічної цензури надавали йому особливих повноважень. Саме політбюро ЦК ВКП(б) видало постанову від 3 вересня 1930 р. про реорганізацію Головліту [38], незважаючи на те, що ця установа належала державному органу – Наркомосу РСФРР, а також відповідно інших союзних республік.

Постанови політбюро ЦК ВКП(б), видані протягом 1931 – 1933 рр. з питань культури, мистецтва, літератури, стосувалися переважно зміцнення ідеологічного контролю за видавничою справою, творчістю письменників, за підготовкою з'їзду радянських письменників. Принципи політичної цензури, форми і методи її функціонування були викладені в постановах політбюро: "Про посилення політконтролю за періодичною і неперіодичною пресою, яка виходить" 5 квітня 1931 р.; "Про перебудову літературно-художніх організацій" 23 квітня 1932 р.; "Про ліквідацію монопольних прав театрів на постанову п'єс" 23 жовтня 1932 р.; оргбюро ЦК ВКП(б) "Про порядок

затвердження і теми кінокартин на 1933 – 1934 рр. " 7 червня 1933 р.; "Про видавництво дитячої літератури" 9 вересня 1933 р. Цензурна діяльність партійних органів висвітлюється у доповідних записках завідуючого відділом культурно-просвітницької роботи ЦК ВКП(б) О.І. Стецького. Спостерігався оперативний політичний тандем Головліту та Культпропу ЦК ВКП(б). Політбюро не приховувало того факту, що саме воно сприяло "...зміцненню особливих пролетарських організацій в галузі літератури" у 20-х рр., а на початку 30-х рр. висунуло ініціативу про ліквідацію асоціації пролетарських письменників та об'єднання усіх письменників, які підтримували "платформу радянської влади" [39]. Ця вимога стосувалася інших галузей мистецтва – музики, кіно, образотворчого мистецтва. 5 травня 1932 р. оргбюро ЦК ВКП(б) видало постанову про виконання постанови політбюро від 23 квітня 1932 р., тобто відбувалася концентрація партійного керівництва літературно-мистецьким життям через уніфікацію організаційної системи, усунення гуртків, напрямків, течій. Культпроп ЦК КП(б)У посилив художньо-ідеологічне керівництво кінематографом, дав указівки газетам і журналам активізувати питання кінокритики. Так, на початку квітня 1932 р. була створена кінокомісія оргбюро ЦК ВКП(б) на чолі з А.С. Бубновим та Л.М. Кагановичем, яка формувала теми для гучних художніх кінокартин, склад письменників і сценаристів, кінорежисерів [40]. Вона насаджувала принципи соцреалізму в кіно, залучаючи до цієї "творчої справи" письменників – І. Микитенка, О. Фадєєва, Б. Лавреньова, М. Шолохова, В. Іванова, М. Кольцова, К. Федіна, А. Любченка, Д. Бедного, М. Шагінян, С. Маршака, К. Чуковського, режисерів – О. Довженка, В. Пудовкіна, І. Пир'єва, С.Д. і Г.М. Васильєвих, Ф. Ермлера, Л. Трауберга та інших. Головами тематичних комісій були П.П. Постишев, С.С. Лобов, К.Є. Ворошилов, О. Косарєв, М.І. Бухарін, А.С. Бубнов, С. Орджонікідзе, Я.О. Яковлев, Я.Е. Рудзутак, Л.М. Каганович, М.І. Калінін. 7 травня 1932 р. оргбюро ЦК ВКП(б) вирішило продовжити роботу кінокомісії А.С. Бубнова, створену 5 квітня 1932 р. Вона переглядала кінокартини, дозволяла або забороняла їхню подальшу екранізацію. 7 серпня 1932 р. кінокомісію очолив О.І. Стецький [41], тобто нею безпосередньо керував Культпроп ЦК ВКП(б). 7 жовтня 1933 р., звітуючи про її роботу, голова комісії говорив про мотиви зняття картин з прокату, а також про соціальне замовлення тем для роботи над новими фільмами про громадянську війну, Червону Армію, колгоспне життя, молодь, міжнародні відносини [42].

Таким чином, аналіз джерел та літератури дає змогу констатувати той факт, що формування системи політичної цензури в СРСР відбувалося з ініціативи політбюро ЦК ВКП(б), яке здійснювало організаційно-функціональне та ідеологічне забезпечення відповідних державних і

партійних структур. Партійні органи мали власний апарат політико-ідеологічного контролю за художньою літературою, кінематографом, музикою, образотворчим мистецтвом, а також через оргбюро та секретаріат ЦК партії впливали на державні установи, які займалися цензурною діяльністю. Монопартійна система формування радянської влади зумовила тотальний механізм ідеологічного нагляду за суспільством, особливо за культурою, засобами масової інформації, за письменниками, митцями. Партія насаджувала форми і методи функціонування карально-репресивних органів цензури, схиляючи одних літераторів до співпраці, інших відправляючи в табори. Головлітвська цензура, тобто суто державна структура, яка діяла при наркомосах союзних республік, тісно співпрацювала з партійними органами цензури, забезпечуючи таким чином її тотальний характер, уніфікаторські тенденції і функціональний централізм.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929 – 1953. – Санкт-Петербург: Академический проект, 2000. – 312 с.; Его же. За кулисами «Министерства правды». Тайная история советской цензуры. 1917 – 1929. – С.-Петербург: Академический проект, 1994. – 319 с.; Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917 – 1991. – М.: РОССПЭН, 2002. – 402 с.
2. Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)–ВКП(б), ВЧК–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917 – 1953 / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. А. Артизов, О. Наумов. – М.: МФД, 2002. – С. 36.
3. Там само. – С. 37.
4. Цензура в Советском Союзе. 1917 – 1991. Документы / Сост. А.В. Блюм. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 35.
5. Там само. – С. 45.
6. Институты управления культурой в период становления 1917 – 1930-е гг. Партийное руководство; государственные органы управления: Схемы. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 23.
7. Большая цензура: Писатели и журналисты в стране Советов. 1917 – 1956 / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Л.В. Максименков. – М.: МФД: Материк, 2005. – С. 46.
8. Мешеряков Микола Леонідович (1865 – 1942) – член РСДРП з 1901 р., публіцист, агент газ. «Искра» в Москві (1902). Закінчив Льєжський університет у Бельгії, дипломований інженер-механік. Голова Московської губернської ради робітничих депутатів, член редколегії газети «Социал-демократ» (1917), «Правда», завідувач політвідділу Держвидаву РСФРР (1920 – 1922). 6 червня 1922 р. призначений начальником Головліту, але не скористався посадою, очолював Держвидав, Головне управління у справах друку (1922 – 1924), оргсектор Селянського Інтернаціоналу, член правління Міжнародного аграрного університету (1926), член президії селянської секції Комінтерну (1929 – 1931), редактор та упорядник зібрання творів Леніна. Засновник науково-популярного журналу «Наука и жизнь» (1934), член-кореспондент АН СРСР (з січня 1939). Помер 1942 р. / Цензура в Советском Союзе... – С. 20.
9. Большая цензура: Писатели и журналисты в стране Советов... – С. 50.
10. Институты управления культурой в период становления 1917 – 1930-е гг. ... – С. 32.

11. Лебедев-Полянський Павел Іванович (1881 – 1948) – літературний критик, історик літератури, член РСДРП з 1902 р. Освіту здобув у духовній семінарії та на медичному факультеті Юр'євського університету, послідовник керівника Пролеткульту О.О. Богданова. Керівник літературно-видавничого відділу Наркомосу РСФРР, член комісії (1919), голова Всеросійської ради Пролеткульту, професор МГУ і Комакадемії. Начальник Головліту (жовтень 1922 – 1931), голова експертної комісії з філологічних наук Всесоюзного комітету в справах вищої школи (1934). Дійсний член АН СРСР (з 1946). Помер 1948 р. / Зеленев М.В. Аппарат ЦК РКП(б), цензура и историческая наука в 1920-е годы. – Нижний Новгород, 2000. – С. 260 – 262.
12. Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы / Сост. А.В. Блюм. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 84.
13. Большая цензура: Писатели и журналисты в стране Советов... – С. 76.
14. Власть и художественная интеллигенция... – С. 48.
15. Там само. – С. 56.
16. Там само. – С. 57.
17. Там само. – С. 65.
18. «Счастье литературы». Государство и писатели. 1925 – 1938 гг. Документы / Состав. Д.Л. Бабиченко. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 25 – 26.
19. Там само. – С. 71.
20. Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918 – 1991). – К., 2005. – С. 133.
21. Власть и художественная интеллигенция... – С. 84.
22. Там само. – С. 87.
23. Там само. – С.86.
24. Там само. – С. 100.
25. Там само. – С. 109.
26. Там само. – С. 745.
27. Там само. – С. 104.
28. Там само. – С. 97.
29. Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы... – С. 165.
30. Там само. – С. 176.
31. Институты управления культурой в период становления 1917 – 1930-е гг. ... – С. 23.
32. Лозицький В.С. Вказ. праця. – С. 134.
33. Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы... – С. 188.
34. Там само. – С. 195.
35. Там само.
36. Волін (Фрадкін) Борис Михайлович (1886 – 1957) – член РСДРП з 1904 р. Співробітник газети «Социал-демократ» та журналу «Спартак», учасник збройного повстання 1917 р. в Москві, член МК РСДРП(б). Голова губвиконкомів в Орлі, Костромі, Харкові (1918 – 1921), заступник наркома внутрішніх справ УСРР, брав участь у каральних операціях. Редактор низки газет і журналів, спіробітник РОСТА – ТАСС, секретар радянського повпредставництва в Парижі (1924 – 1925), керівник відділення ТАРС у Відні, зав. відділом друку Наркомінземсправ. Член колегії Наркомосу РСФРР (1931 – 1935). Начальник Головліту (1931 – 1935), зав. відділом шкіл ЦК ВКП(б), перший заступник наркома освіти, директор Інституту червоної професури, редактор «Исторического журнала», старший науковий співробітник Інституту марксизму-ленінізму при ЦК ВКП(б), автор книг про Леніна та радянську інтелігенцію / Цензура в Советском Союзе... – С. 205 – 206.
37. Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы... – С. 204.

38. Власть и художественная интеллигенция... – С. 128.
39. Там само. – С. 173.
40. Кремлевский кинотеатр. 1928 – 1953: Документы. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 169.
41. Там само. – С. 186.
42. Там само. – С. 218.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Стоян Тетяна Андріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та історіософії Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Наукові інтереси: інтелігенція 1920 – 1930-х рр. в Україні, цензура.

ЗАКОРДОННІ ВІДРЯДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ У 20 — 30-Х РОКАХ ХХ СТ. ЯК ВІДЗЕРКАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В ГАЛУЗІ МІЖНАРОДНИХ НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Володимир ТКАЧЕНКО (Київ)

У роботі розкривається державна політика стосовно закордонних відряджень українських учених у 1920 – 1930 -х роках.

The work shows the state policy according to the foreign business trips of the Ukrainian scientists in 1920 – 1930.

За сучасних умов можливість широких, у тому числі й наукових, зв'язків з іншими країнами є одним із найважливіших надбань незалежності. Сучасний стан справ у сфері наукової комунікації небезпідставно протиставляється радянському періоду із притаманною тодішньому режимові тотальною закритістю, коли закордонні зв'язки були системно обмежені та перебували під пильним наглядом держави та її спецслужб. Таким чином, сама можливість поїздок за кордон для громадян може розглядатися як своєрідний індикатор демократизму суспільної системи.

Вивчення закордонних відряджень, які здійснювали українські вчені в міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.), поглиблює наші знання про характер зв'язків української науки із закордонною, показує еволюцію цих зв'язків протягом досліджуваного періоду, допомагає виявити та оцінити чинники, що визначали ці зміни.

У радянській історіографії чимало праць присвячено вивченню окремих аспектів цієї проблеми. Серед таких досліджень слід виділити працю А.Є.Іоффе „Международные связи советской науки, техники и культуры 1917 – 1932 гг.” [7].

Зв'язкам радянських науковців з їхніми колегами з окремих країн присвячена низка документальних видань, а саме: „Русско-германские